

YARAYA TUZ BASMAK'TAN SÖZ VARLIĞIMIZA KATKILAR

Nevzat Gözaydın

- Geçen yüzyılın ünlü yazarlarından olan Attilâ İlhan'ın romanlarını *Türkçe Sözlük* için okuyup taramaya, bulabildiğim eksikleri de fişlemeyi sürdürüyorum. Elimizdeki bu kitapta, daha çok Kore Savaşı ile ilgili olaylar işlenmektedir ancak yer yer diğer zamanlara da gönderme yapılmaktadır. *Türk Dili* dergimizde, daha önceki sayılarda, yazarın bu tür tarihî romanlarından da taramalar yapmış; sözlüğümüzde bulunmayan, var olup da başka anlamlar taşıyan veya örnek cümlesi kaydedilemeyenleri göstermişim. Böylece bir hayli eksiğimizi giderdiğimi sanıyorum.

Hemen hemen bu tür tarama işleme yazılarımda tuttuğum yolda olduğu gibi bu yazıda da Attilâ İlhan'ın yazımına hiçbir şekilde dokunulmamış, yazarın tercihlerine ağırlık verilmiştir. Ayrıca tanıklık için alınan örnek cümlelerin kitaptaki sayfa numarası da her alıntının sonunda ayrıç içinde aktarılmıştır.

Değerli yazarın geniş söz varlığına yaptığı katkılara şükran borçluyuz. Türkçemizin gelişip güzelleşmesi için bu tür tanıklı yazıların çoğalmasını dilerken gençlerimizin de bunları kendi dillerine mal ederek kullanmaları, onların dille ilgilerini perçinleyecektir inancındayım.

adiyat: Sözlüğümüzde bulunmayan bu kelimenin anlamı 'basit, sıradan, adi şeyler' olarak verilebilir: "Süngünün deştiği bir karından bağırsakların kerih kokulu baloncuklarla boşaldığını görmek, adiyattan." (s. 86) Bu örnekte geçen "*kerih*" sözü için *TS*'de yazar örneği bulunamamış, oraya da eklenebilir.

al takke ver külah: “Bir kere güleç kız. İngilizcesi kırık dökük olduğundan, al takke ver külah, anlaşabiliyorlar da...” (s. 123) Anlam olarak ‘iyi kötü, biraz güçlkle de olsa’ şeklinde açıklamasını yapabiliriz. Bu deyim de *TS* içinde yer almıyor.

anan yahşi baban yahşi: Sözlüğümüzde (yahşi) biçimi var ama örnek bulunamamış: “Şehrin girişini bizimkiler kesmiş, öteye vasıta bırakmıyor. Anan yahşi baban yahşi, ııııh, Safder Binbaşı vardı ya, rahmetli, Nuh diyor Peygamber demiyor.” (s. 62) *TS* içindeki (Nuh) madde başında gösterilen bu ibare için örnek cümle olarak eklenebilir.

ayaz paşa kol geziyor: Halk arasında kışın sertliğini, ayazın keskinliğini anlatmak için çok kullanılan bu ibarenin örneği şudur: “Al şundan bir firt daha, içini ısıtır yahu, az sonra ihtiyacın olacak, dışarıda ayaz paşa kol geziyor.” (s. 46) Sözlüğümüzde yer almıyor.

bağa: Bu madde başına, yazar örneği bulunamadığından masa başı bir örnek yazılmış ve dördüncü anlamına uygun düşen örneği yazarımız vermiş: “Kül tablasında sigara ölüleri dağ gibi yığılmış, koltuk değneği yanındaki masaya dayalı, bağa gözlükleri ikide bir burnuna düşüyor.” (s. 172)

balıkçı yakalı: Sözlüğümüzde bu sıfat biçimi bulunmuyor: “Suat Hanım, yün çilesini Mebrûke’nin kollarına geçirmiş, edalı yün sarmaktadır, önümüz kış, Demir’e Balıkçı yakalı kazak örecektir.” (s. 171). *TS*’de (balıkçı yaka) için de örnek bulunamamıştır.

bezdirci: Anlam olarak sözlüğümüzde sadece (kişi) için kullanıldığı belirtilmiş, oysa cümlemizde görüleceği üzere ‘bıkkınlık veren, usandıran’ gibi anlamlar da eklenmelidir: “Herkesi bezdirici bir güvensizlik sarmıştı, önce kendilerine olan güvenlerini yitirmişlerdi, sonra komutanlarına!” (s. 64)

bizzarure: Anlamı ‘zaruretten, mecburiyetten’ olan bu Arapça sözü sözlüğümüzde bulamıyoruz: “Pederim hakkın rahmetine kavuşunca annem Bursa’da barınmayıp Üsküdar’a geri döndü, bense gelin geldiğim bu kınakta bizzarure esir kaldım.” (s. 96)

bubi tuzağı: “Kimsede, kimsenin yüzüne bakacak hal kalmamış herkesin yüreği, aşağılık bir bubi tuzağı gibi, ilk dokunuşta patlamaya hazır.” (s. 61) Örneği eksik kalmış, ekleyip geçelim.

bunaltıcı: Sözlüğümüzde bulunmayan bu madde başının anlamını ‘sıkıntı veren, bunaltan’ şeklinde açıklayabiliriz: “Yüzbaşı Demir’in göğsünden ansızın bunaltıcı bir ağırlık kalkivermişti, öyle ya ne diye kabahati kendisinde arayıp duruyordu.” (s. 177)

burgaca kapıl-: *TS* içinde birinci kelime var ancak fiilli biçimine yer verilmemiş: “Siyasal gerilimi gittikçe artıran olayların burgacına kapılmasaydı, kimbilir ne bunalımlar geçirecek.” (s. 249-250) Anlam olarak ‘burgaç içinde oraya buraya savrulmak, farklı düşüncelerle oyalanmak’ diyebiliriz.

can telaşına düş-: Sözlüğümüz içinde (can derdine düşmek) olarak verilen bu deyim de hemen hemen aynı anlama geliyor ama örnek cümlesi bulunamamış: “Birlikler arasında bağlantılar işlemiyor. Uyku sersemi, herkes can telaşına düşmüş.” (s. 60) Anlamı biraz daha genişletirsek ‘acelelik içinde canını kurtarma çabası içinde olmak’ denebilir.

caydır-: “Anlattıklarınla gözümü korkutup beni caydırmak istiyorsan, boşuna zahmet, cayacak göz var mı bende.” (s. 187) örneğini ekleyip geçelim.

darlığa düş-: Sözlüğümüzdeki (darlık) maddesinde iç madde olarak bu fiilli biçimini bulamıyoruz. Anlamı ‘sıkıntı içine girmek, zorluklarla karşılaşmak’tır: “Savaş uzadıkça Türkiye de darlığa düşmüş, ekmeği, şekeri, gazı karneye bağlamıştı.” (s. 92)

dazlaklık: “Bir kere dazlaklığı öbürlerinde olduğu kadar kof bir boşluk duygusu uyandırmıyor.” (s. 80) örneğini ekleyelim.

doruğuna çık-: Madde başının bu biçimdeki fiille olan yapısı sözlüğümüzde gösterilmemiş: “İnsan tabiatının, ölümün karşısında, benciliği doruğuna çıktığını savaşta öğrenmişti.” (s. 317) Anlam olarak ‘en üst dereceye ulaşmak, en ince ayrıntısına kadar anlamak’ denebilir.

dökülüşme: Sözlüğümüzde bulunmuyor: “Yanında eşyadan çok, hanidir Türkiye’ye dökülüşmeye başlayan İngilizce savaş dergilerini götürmemiş miydi?” (s. 42) ile “Şehir 2. Tümen cephesinden dökülüşen araçlar ve askerlerle karman çorman!” (s. 62) Örnek cümlelere bakarak anlamı ‘çok sayıda bir araya gelmek, bir arada bulunmak’ olarak verebiliriz.

eksiklen-: “İçi içine sığmıyor, İstanbul’da olmadıkça ve genç kadını koruyamadığı için eksikleniyordu.” (s. 225) ve bu fiilin isim biçimi olan “eksiklenme” hemen aşağıda yer almaktadır.

eksiklenme: “Ümid ile söyleşilerinde Demir, öğretmenleriyle konuşan öğrenci eksiklenmesinden kurtulamaz.” (s. 249) Bunların her ikisi de sözlüğümüzde yer almıyor. Anlam olarak ‘kendini eksik, noksan hissetmek’ veya ‘kendini bilgisiz gibi görme’ diyebiliriz.

eleme boş-: *TS* içinde bu fiilli biçime rastlayamıyoruz. Anlamı için ‘derin üzüntü içine girmek, yas içinde kalmak’ diyebiliriz: “Nihal’in nevmid olup

önüne ilk çıkan taliple evlenmeyi kabul etmesi onu eleme boğmuş.” (s. 180)

esir kal-: Sözlüğümüzde bulunmuyor. ‘Esir durumuna girmek’ anlamına gelen bu maddenin örnek cümlesi için bk. **bizzarure**.

eski kulağı kesik: Bu ibare de *TS*’de yok: “Bindikleri taksi, telaşlı bir yağmur şehrinin ara sokaklarına dağılırken, bir de eski kulağı kesik açıklamalarına girişmesin mi?” (s. 77) ile “Uçakta, yine eski kulağı kesik kişiliğine bürünüp, çok bilmiş havasıyla attı tuttu biraz.” (s. 82) Anlam olarak ‘görmüş geçirmiş, çok tecrübeli, hayatı her yönüyle yaşamış’ eklemeleri yapılabilir.

felaket: Sözlüğümüzdeki üçüncü anlama uygun düşen bir örnek: “Omuzları felaket düşük, gözleri iğnebaşı, kulaklarından tutam tutam kıl fışkırmış, bir garip subaydı rahmetli.” (s. 60)

fırt al-: ‘Bir yudum içmek’ anlamına gelen bu deyim için örnek cümle için bk. **ayaz paşa kol geziyor**.

fosur fosur savurt-: Sözlüğümüzde ikileme bulunuyor ama bu fiilli olan biçimi verilmemiş: “Çevresine, kır düşmüş pos bıyıklarından fosur fosur cıgara dumanı savurtuyor yine.” (s. 84) Anlamı için ‘bol ve güçlü bir şekilde dağıtmak, salmak’ diyebiliriz.

gaşyet-: *TS* içinde (gaşyolmak) verilmiş ama bu yok. Örnek de bulunamamış: “Kadın kakhahalarının duvarlara çarpıp şangır şungur kırıldığı, annesinin sihirli tamburuyla hazırını âdeti gaşyettiği bu çarşambalar onun kâbusu...” (s. 172) Anlam olarak ‘kendinden geçirmek, ne olup bittiğinin farkına vardırılmamak’ eklenebilir.

git git: Bu ikileme sözlüğümüzde bulunmuyor. ‘Giderek’ anlamındadır: “Yumuşadı mı acaba, umulmadık köşelerden ışıklar toplayıp aydınlandı biraz, git git davranışlarına yansıdı bu değişme, üzerine sinen ürkeklik dağıldı.” (s. 200)

gözünü budaktan sakınma-: Olumsuz anlam taşıyan bu deyim manası ‘her türlü tehlikeye çekinmeden atılmak, hiçbir şeyden korkmadan işe girişmek’tir: “Binbaşı Aziz hep o şakacı, fiyakasına düşkün, yeri düştü mü gözünü budaktan sakınmayan subaydı.” (s. 230-231) Sözlüğümüz bu deyim de yer vermemiş.

hacalet: Arapça olan bu sözün anlamı ‘utanç, utanma, mahcubiyet’tir ve sözlüğümüzde yoktur: “Hacalet diye bir keyfiyet var, askerlik hacalet kaldırmaz, geber daha iyi?” (s. 67)

hanidir: Bu madde başı olması gereken söz *TS*'de bulunmuyor. Anlamı 'ne zamandır, bir hayli zamandan beri' olmalıdır. Örnek cümlesi için bk. **dökülüşme**.

hant hant oy-: Sözlüğümüz ne bu ikilemeyi almış ne de fiilli biçimini... Anlamı 'kaba bir şekilde, karmakarışıklık yaratarak' olabilir: "Yabancı bir ordunun ne dediği anlaşılmas borazanları, karanlığı hant hant oyuyor, dört yanını kollamaktan yorgun düşmüş askerde, asap diye bir şey bırakmıyor!" (s. 57)

harcan-: *TS*'deki madde başına masa başı bir örnek yazılmış, yazarlarımızdan bulunamamış; (harcamak) fiilinde verilen dördüncü anlama uygun düşen bir örnek: "Harpten çıkmış adamı, cemiyette eski yerine koymak zordur, ne paye versen harcandığı intihamdan kurtulamayacağından!" (s. 175)

hazırın: Bu Arapça çoğul kelimenin anlamı 'hazır bulunanlar' olarak yazılabilir. Örnek cümlesi için bk. **gaşyetmek**.

höt de-: Sözlüğümüzde bulunuyor ama anlamına 'aniden korkutmak' eklenmelidir. Örnek cümle de verilememiş: "Yalnız herkesin kulakları tavşan gibi havada, höt desen tabanları yağlayıp kaçacaklar!" (s. 62)

hulus-ü kalp: "Ne yaptıysak hulûs-ü kalp ile yaptık biz, cehennemden bucağından vatan toprağını müdafaa ediyoruz diye kan dökdük, can verdik." (s. 177) Sözlüğümüzde olmayan bu tamlamanın anlamı 'kalpten gelen iyi duygular' olarak verilebilir.

irkiltici: Bu madde başını sözlüğümüzde bulamıyoruz. 'İrkilten, uyaran' anlamları verilen kelime için örnek: "İrkiltici bir hızla, olaylar mı birbirlerine zincirleniyordu, yoksa ağır yenilgisini untabilmek amacıyla bütün dikkatini dışarıya çevirmiş Yüzbaşı Demir mi böyle sanıyordu?" (s. 178)

iş çorbaya dön-: 'Karma karışıklık ortaya çıkmak, işin içinden çıkılmaz olmak' anlamları eklenebilir. Sözlüğümüzde bulunmuyor: "Hangimiz hangi sırayla çekileceğiz, bunları bildirin, yoksa birlikler birbirine karışacak, iş çorbaya dönecek." (s. 56)

kaçın kurası: Sözlüğümüz buna yine masa başı bir örnek vermiş, değiştirelim: "Elbette canım başının döndüğünü anlamışlar - anlamaz olurlar mı, kaçın kurası bunlar - sebebi henüz meçhul." (s. 118)

kalbi alaka: "Nihayet bu ikisi arasında varlığını tesadüfen keşfettiği kalbi alakaya onu alıp götürün çağrışımının kaynağının kuruması acısını

hafifletiyordu.” (s. 317) ‘İçtenlikle duyulan ilgi, kalpten gelen ilgi’ gibi bir anlam verilebilir. Sözlüğümüz almamış.

kantarın topuzu kaç-: Sözlüğümüz (kantarın topuzunu kaçırmak) olarak almış ama örnek cümle bulunamamış: “Eylül’ün ilk haftası, Kıbrıs Mitingi, sessiz yürüyüş filan derken, kantarın topuzu kaçıyor, nereden çıktığı anlaşılamayan kara bir kalabalık Beyoğlu’nu basıyor.” (s. 148)

kapak kaldırma: TS içinde bu madde yok. Zaten daha önce olumlu biçimi verilmeli, örneği varsa olumsuzluk bildiren madde alınmalıdır. Örnek cümleye bakarak anlamını ‘hiç sözünü bile etmemek, konuya hiç değinmeden anlatmak’ açıklamasını ekleyebiliriz: “Yol boyunca Ümid konuşmuştu hep, anlattıkları da neler, eve vardıktan sonra yapmayı tasarladıktan hiç kapak kaldırmayan ufak tefek değinmeler.” (s. 188)

karneye bağla-: Sözlüğümüzdeki (karne) maddesinin ikinci anlamıyla bağlantılı olan bu ibarenin anlamı ‘bir malı, belirli sürelerde ihtiyaç sahiplerine özel belge ile dağıtmak’tır. Örnek cümlesi için bk. **darlığa düşmek**.

keşif kolu: Örnek cümlesi eksik kalmış: “Saat altıda bütün cephede ileri sürülen keşif kolları himayesinde kuzeye doğru ileri harekâta başlanılmış.” (s. 178)

kop-: Sözlüğümüzde bu madde başında sekiz ayrı anlam bulunuyor. Ancak “argo” kısaltmasıyla verebileceğimiz dokuzuncu anlam için ‘her şeyden ayrılmış, dağınık, kendini koyvermiş, ilgisiz’ gibi anlamlar eklenebilir: “Böyle kopmuş bir kadının evini bunca derli toplu tutabilmesini, giyinmeyi boyanmayı hiç boşlamayıp her zaman bakımlı dolaşmasını nasıl açıklamalı?” (s. 245) Ayrıca ‘aldırmamak, hayata boş vermek, arkasını önünü düşünmemek’ şeklinde de açıklanabilir.

kral dedenin düdüğü gibi ortada kal-: Sözlüğümüz bu deyimde yer vermemiş. Yazarımız ilk kelime olan (dıral)’ı (kral) olarak yazmış. Halk arasındaki inanca göre kıyamet alametlerinden olan (sur borusunu) üfleyerek kıyametin başlayacağını ilan edecek İsrail meleğinin adıdır. Ünlü sanatkar Barış Manço da bir şarkısında “... bir gün duyarsın elbet / Dıral Dede’nin düdüğünü” dizelerini kullanmıştır. Anlamı ‘yapayalnız kalmak’tır: “Daha ne olsun oğlum, kral dedenin düdüğü gibi ortada kaldık, sisin içinden üstümüze veryansın ediyorlar, kimdir nedir kestiremiyoruz.” (s. 22)

mühmel: “Yegâne oğlunun böyle mühmel, pejmürde bir halde çıkagelmesine tasalanmasın da ne yapsın a efendim?” (s. 180) örneğini ekleyip geçelim.

nice ol-: Sözlüğümüzde bulunuyor ama örnek cümlemizdeki anlamı yok: “O yıl Bursa’da sonbahar bitmek bilmiyor. Leylekler gideli nice olmuş, kır-langıç yuvaları hanidir boş, günler her gün biraz daha kısa...” (s. 169) Bu örneğe bakarak anlamı için ‘bir hayli, epeydir’ diyebiliriz.

revnaklandır-: ‘Revnak vermek’ anlamında olup *TS* içinde bulunmuyor: “Harbetmedikçe askerlik basit bir memuriyetten nihayet, harb onu cihan-şümul bir macera şekline sokar, revnaklandırır.” (s. 86)

safa sür-: Sözlüğümüz ilk kelimeyi (sefa) olarak vermiş ama örnek cümlesi eksik kalmış: “Onlar muharebenin safasını sürüyorlar, biz cefasını çekiyo-ruz.” (s. 146)

sıhriyet peydah eyle-: *TS*’de bu ibare bulunmuyor. Anlam olarak ‘akrabalık oluşturmak, yakın duruma gelmek’ diyebiliriz: “Bilahare memuriyetten çekilip Bursa’da yerleşmeyi muvafık buluyor, eh bunun münasip tariki ne-dir, nikâh dolayısıyla yerlilerle sıhriyet peydah eylemek değil mi?” (s. 96)

subay çık-: Bir askerlik deymi olan bu sözün anlamı ‘harp okulundan mezun olduktan sonra subay olarak orduya katılmak’tır: “Oğlunu hiç de um-duğu gibi karşılamadı. Subay çıktı, yıldızları omuzlarına taktı diye besbelli önemsiyor.” (s. 93)

şarpa: Sözlüğümüzde bulunmayan bu kelime, örnek cümleye bakarsak ‘eşarp’ anlamındadır: “Sırtında açık renk pardösü, saçlarını şarpayla ört-müş, dudakları besbelli titrek!” (s. 169)

tehhül: Örneğini ekleyeyim sadece: “Benim baban Feyzullah Efendiyle te-ehhülüm, işte böyle garip bir düşüncenin mahsulüdür.” (s. 96)

telef ol-: “Üzüntüye benzer garip bir duyguya kapılıyor; bölüğünün bütü-nüyle telef olmadığını öğrenmekten sevinçli, çarpışmalara hemen katıla-madığından üzgün.” (s. 51) Buradaki anlamın *TS*’deki anlamın yanına me-caz kısaltmasıyla alınması uygun olur. Anlamı ‘ölmek’tir ancak insanlar için de böyle kullanılabilir.

tetik üstünde: Bu ibare sözlüğümüzde bulunmuyor. Anlamını ‘çok dikkat-li, her şeye anında hazır’ olarak verebiliriz: “Aşırı keskinleşmiş dikkat, te-tik üstünde ilerlemenin gerilimi, birtakım Çinli hayallerini kaşla göz ara-sında yaratıp siliveriyor.” (s. 53)

tevessül et-: “Emrime itaat etmeyenlerin ve buradan bir adım daha geriye gitmeye tevessül edenlerin beyninde tabancamı patlatacağım.” (s. 68) ör-neğini ekleyip geçelim.

teybe al-: Buna da örnek bulunamamış: “Çokluk, kitaplarıyla oyalanıyor, bazen radyo, keyfi pek yerinde ise kanaryaların ötüşünü teybe alma filan...” (s. 171)

üzerine sin-: Sözlüğümüzde bulunmayan başka bir madde içi: “Üzerine sinen ürkeklik dağıldı, içini oyan güvensizlik gitti; sonunda ne görsün, giymi kuşamı bile eskisinden farklı.” (s. 200) Mecaz olarak belirteceğimiz anlamı için ‘dış görünüşüne hâkim olmak, görünüşüne bakmak’ diyebiliriz.

yığınak yap- : Daha çok askerî bir terim olan bu ibarenin anlamı ‘toplu duruma getirmek, biriktirmek’tir: “Amerikan İstihbaratı, Çin ordularının, ekimin on beşinden beri, Mançurya sınırında yığınak yaptıklarını bildirmiş.” (s. 49) Sözlüğümüzde bulunmamaktadır.

yıldırıcı: Örneğini ekleyelim: “İnsan bir tanıdığını, yıldırıcı koşullar altında, yabancı bir yerde bırakmasın, artık hep orada, o katlanılmaz serüveni sürdürüyor sanır.” (s. 173)

yüreklilik: “Onlar ki bu kadar hazırlanmışlardı, yürekliliklerine ve silahlarının gücüne inanmışlardı, bir gecede nasıl böyle darmadağın olabilirler?” (s. 64) örneğiyle maddeyi tamamlayalım.

Taradığım eser:

İlhan, Attilâ, *Yaraya Tuz Basmak*, Bilgi Yayınevi, 3. bs., Ankara 1995, 385 s.